

A portrék és recenziók Mikó könyvében nagyívű összegező tanulmányokkal váltakoznak; a jogi ideológiák történetéről s a jogász közéleti szerepéről szól az egyik, az új *Korunkról* a másik, aztán mások a magyar—német irodalmi kapcsolatokról Romániában, az orosz irodalom tükröződéséről a két világháború közti romániai magyar irodalomban, az értelmiség és szülőföld kapcsolatáról és így tovább. Egyetlen írást emelnék itt ki közülük, az erdélyi magyar emlékirat-irodalom ismertetését, ezt is azért, mert befejező sorai mintegy az egész könyv — maga is egy különleges „memoire” — summázataként olvashatók: „Ez az emlékiratokban tükröződő múlt lehet, hogy a nagy nemzeti múltakhoz képest szegényes, de számunkra felbecsülhetetlen, mert a miénk, nemzetiségi tudatunk egyik tényezője. Olyan emberek életét tartalmazza, akik nagy alkotások helyett gyakran a legtöbbet szépen leélt és leírt életükkel tették. A kiválóak munkássága pedig átnyúlik a jelenbe, és magatartásra ösztönöz, mai életünk hatótényezőjévé válik. Nem lezárt fejezet, hanem fundamentum. Hiszen a múlt nem mögöttünk van, hanem alattunk. Azon állunk.” Mikó Imre meggondolkoztató könyvének hála, tán ismét valamivel biztosabban az eddiginél. Vagy legalábbis messzibbre látva. (*Kriterion*, 1976.)

VEKERDI LÁSZLÓ

A levélíró József Attila

A költő minden sorát ismerem, kortársai kritikai véleményét most rendeztem sajtó alá, ezt a levelezéskötetet mégis úgy olvastam végig, mint valami klasszikus detektívregényt, amelynek jól ismerjük befejezését, talán a hozzá vezető fordulatokat is, mégis kételkedünk a nyomozás eddigi adataiban s az áldozat saját megnyilatkozásaiból kíséreljük meg rekonstruálni az igazságot, a még most is tragikusan fájó vég minősítését és jogosultságát. Meglepetésekre bőven van alkalmunk olvasás közben.

A levél József Attilánál sem irodalmi műfaj, mindegyike gyakorlati célból, missilis levélnek készült. Lélektanilag azonban sok minden közrejátszik abban, hogy majdnem olyan fontos legyen számára kifejezési formaként, mint a vers. Már a „De szeretnék gazdag lenni” kezdetű tökéletes kis gyerekverse Jócónak írt levél, a makói kisdíák a „latin s gót betűk sivatagában” úgy írt levelet Jolánnak, mintha a saját tehetségével való sáfárkodásról számolna be az örökkévalóságnak, helyesebben Makai Ódön kételkedő, bizalmatlan tekintetűnek. A makói, szegedi évek, majd a bécsi és párizsi két esztendő alakítja ki a fiatal költőben azt a gyakorlatot, hogy levélben is maradéktalanul fejezhesse ki önmagát, hogy egyetlen hamis vagy fölösleges póz nélkül tudjon írni, nem kaotikusan, hanem reálisan, tisztán, még akkor is, ha nem a realizmus, hanem az avantgarde eszközeivel fejezi ki lelkiállapotát. Valami kimondhatatlan, belső tisztaságvágy munkál benne, hogy „kaósszá égett világában” rendet teremtsen, tisztázza önmagát, fogalmait, törekvéseit szubjektív „művészi állandói” mellett a változókat is. „Elhatároztam” — írja Jolánnak Bécsből — „hogy levelekben folytatólagosan komoly dolgokat tárgyalok veled”; majd alkotói öntudata is felébred: „ha gyűjtöd leveleimet, akkor írok számodra egy cikksorozatot.” (Párizs, 1927. ápr. 25.)

Csodálatos a címzett, rendkívüli a kapcsolatuk. Vágó Márta emlékiratából tudjuk, hogy a fiatal költő milyen gonddal, választékosan és tudatosan készült az utókorára, még fényképeit is úgy készítette, hogy azok előnyös formában őrizzék meg a „szabad jövőnek”. Gondosan megőrizte hát levelezését is, még a jelentéktelen,

sablonos, hivatalos írásokat is. Ezért meglepő, hogy a József Attilához írt 155 levél közül egyetlenegy származik csak Jolántól, a figyelmünkre érdemes 61 válaszlevelet a nővér gyengéd, tapintatos, bizonyára az önbizalom hiányától reszkető kézzel kiemelte a hagyatékából.

Mi játszódott le József Jolán lelkében, azt körülbelül sejtjük. Rajongásig, feltétel nélkül szeretete öccsét, meg volt győződve zsenialitásáról, ismerte természetét, ahogyan tudta, pótolta életében az elvesztett Mamát. Attila párizsi leveleiből kiderül, hogy nem Hatvany Lajos, nem a hitközség, hanem Jolán tartotta el a költőt.

„Az összes számár anyaszívek belédköltöztek. Ki a fene, azaz modern költő hord jäger-inget?” — szinte túlcserdul a szeretete, ahogy pénzzel, ruházattal, enni-valóval, orvossággal, hazai irodalmi hírekkel ellátja zseniális költőöccsét. A tragikus halál után összeomlik: két házasságának, liezonjainak kudarca, a rádöbbenés, hogy kivételes szépségével, fölfokozódott kártyaszervenvel nem jut semmire, sőt nem is ért semmi pénzkeresésre alkalmas foglalkozáshoz, egyedülülte, gyermektelensége miatt kétszer is öngyilkosságot kísérel meg. Aztán baráti biztatásra megtalálja életcélját öccse hagyatékának rendezésében, örökségének ápolásában. A *József Attila élete* gyermekkort bemutató fejezetei valóban gorkiji mélységűek, a kritika is így fogadta. Az életrajzot a benne közölt József Attila-levelek tették akkor forrásértékűvé. A könyv írója asszony volt, hiú volt, csoda-e, hogy néhányat megcsonkított, összevont belőlük, a maga kedvezőbbnek vélt szerepének megfelelően.

Most e kötetben teljesen csorbíthatatlanul megtaláljuk őket, kiegészítve a francia nyelvű levelekkel, amelyeket tanulása bizonyítékául írt a költő. József Jolán nem tudta felhasználni őket kötetében, mert fordításuk (most Süpek Ottó tett rá kísérletet) többértelműségük miatt ma is kockázatos és szinte megoldhatatlan munka.

Jolán a mamapótlék, a fix pont a bizonytalanságban, de nemcsak az, szellemi társ is. Ha levelei megsemmisültek vagy lappanganak is, annyi Attilaéből is kivethető, hogy nagy szellemi rugalmassággal, finom női ösztönnel tartott lépést öccse szellemi kalandjaival, mérsékelte kilengéseit, új vagy másfajta feladatokra is igyekezett rámutatni számára. Felhívja figyelmét a Láthatár folyóiratra, „előhívja” a fiatalkori politikai tájékozódásához annyira fontos 1927. ápr. 25-i levelét. Bizonyára kigúnyolja, lekicsinyli éppen soron következő avantgarde kísérleteit, viszonzásul egy csupa f-betűvel kezdődő karinthyádát ír neki, melyet öccse olyan komolyan elemez, mintha máris a Babits-pamfletet írná. Makai Ödönhöz hasonlóan polgári ambícióit igyekszik fölkeltetni azzal, hogy a Sorbonne nyelvtanári vizsgájára ösztönzi.

Mint egy nővérbe ojtott anya: biztonság is, de a nagyobb őszinteség lehetősége is; előtte a fiatal bajait kendőzés nélkül föltárja: a 26 késő őszi szörnyű depresszióját, kínos szituációját a táncosnő liezonnal, a festővőlegény öngyilkosságakor, kínzó gyomorfájdalmait és neuraszténiájából származó, altatókkal alig kezelhető kóros álmatlanságát, amelynek kapcsán szinte a Breton-féle szürrealista alkotásmód egyéni átéléséig és kifejezéséig jut el.

Csodálatos, gyengéd, szikrázó és termékeny a Jolánnal való kapcsolat a bécsi és párizsi években, Vágó Márta levelezéséig Jolán a legtökéletesebb katalizátor: mindent előhív belőle — bizonyára akaratán kívül —, amire csak a fiatal költő képes. Kapcsolatuk harmonikusabb mint Mártával, hiszen nem életre-halálra megy a szellemi játék, azonkívül a fiatalabb fölényét a nővér sohasem vonja kétségbe.

A levél- és a versírás elvben nem ellentétes József Attilánál, leveleiben is találunk versötleteket, képeket, metaforákat. A *versállapot*, a csak versben kifejezhető lélekállapot akkor áll elő, amikor az érzelmi érdekeltége oly nagy, hogy sem humorral fölébekerekedni, sem tiszta logikával levelezni nem tudja. Jolán igen szomorú hangulatban írhatott neki: „...sehogy se tudom az én erőmet átdobni falaid közé” — válaszulja Bécsből — „hogy rajta nyugodj, pihend ki magad, hogy a korai reggel beléharangozzon frissen a szívedbe. Nagyszerű kerteden fekete árvíz, és te azt sem tudod, merre van a kerted...” (1926. márc. 8.) Világészeti, erkölcsi föl-

fogásuk különbségét is könnyebben és minden explikáció nélkül képes kifejezni: „A te rádiód csak Budapestet adja néked és én Bécsben vagyok. De tudok egy módot, hogy engem is hallgathass: végy, alkoss egy rádiót a te szívedre és én kristályaimat, lámpásaimat odaadom hozzá, hogy mennél erősebb legyen és meghallhasd a csillagok enyhe fényét és hogy meghallhasd, hogy milyen szelíden hajlik a földre az ég.” (1926. jún.)

Határozottan avantgarde lelkiállapot ez, egyformán megnyilatkozik szerelmes levelekben (Szatmári Rózsika, Deák Hajnalka, Vágó Márta), hiszen mindegyikben többet szeretne mutatni a készülődésnél, az érzelmi elbizonytalanodásnál, helyette azonban csak valamiféle édeni tisztaságvágyú naivitást tud megfogalmazni. Így követhető végig a levelekben az expresszionizmus és konstruktivizmus sajátos József Attila-s tisztaságvágya, tenniakarása a szürrealista indíttatású fölöslegesség-érzésig, érzelmi tehetetlenségig, például Vágó Mártával kapcsolatban. E hasábokon már elemeztem kettejük levelezését (Tiszatáj, 1975. 11. sz.), itt csak abból a szempontból érintem, mennyire egyenértékű számára a kifejezési forma, vers vagy levél, költemény vagy próza. A lényeg az, hogy mindig önmagát adja, őszintén, maradéktalanul, teljesen kitarulkozva. Ez az őszinteség valójában nem is mindig szerencsés fejlődése szempontjából. Filozófiailag ő a választás helyzetét érzi: „Az ember élete, hidd el: nem küzdésből, hanem választásból áll...” ... „Csak egy lehetetlen alternatívám van: a bolsevizmust választani, vagy a költészetet, de egyiket sem teljesen” — holott tulajdonképpen már Párizsban is önmagát választhatta, halálos komolyan, minden szerepjátszás nélkül. Babits és Kosztolányi fiatalkori leveleikben nem azonosak későbbi önmagukkal. Pózaik nem szerepjátszásból fakadnak, nem is pózok ezek, annyira beleélik magukat az élet kínálta sokféle, másféle, színes lelki *készenlétekbe*, befogadásokba, magatartásokba. A mindent megalapozó anyagi biztonság is ezt segítette, a magatartásminták számát gyarapíthatta. Sokfélék lehetnek és ebből a sokféleségből alakult ki az az emberi és költői jellem, a későbbi érett arc, amely már azonos volt önmagával, alapvetően ugyanaz. A sokféle szerepmóddal az élet váratlan szituációiban, válságos pillanataiban az azonosság mellett (nem elle-nére!) lehetővé tette azok elviselését, mert volt hová menekülni, netán csak kirándulni, megbújni önmaguk elől önmagukért.

József Attilánál a korai levelekben is a mindenkori önmagával való teljes azonosság érződik. Gyermekkorra, szegénysége, környezete törvényszerűségei nem tették lehetővé a választást, a szerepek változtatását. Mondják, ahány a boldogtalanság, annyiféle, a boldogság viszont egyforma. A szegénység is. Bárhol fordult meg, a környezet egyforma hatást sugárzott, egyetlen életvitelt diktált. Csak az lehetett, aki lett, ezért nem volt hová menekülnie.

Ebből következett a legbensőbb ismerősei szemében is póznak érzett „öncsodálat”, a „mélységes indifferenzizmus”, a „modor”, a „műprimitívség”. Ha Németh Andor, Vágó Márta, Németh László egyformán félreértette a sötét erdőben füttyörésző kamasz félénk fölénységét, akkor érdemes idézni a jellemző önismeretet: „... igazán régen eltemettek volna már, ha nem neveltem volna ki magamban azt a bizonyos és sokat fölhányt öncsodálatot. Ami kívül hiányzik a világból, azt az ember belül, önmagában kell megteremtse, mert máskülönben elpusztul.” (1928. szept. 30.)

Sereg csalódás után ez az önmagát félelmetes-pontosan ismerő fiatalember olyan lelki kapcsolatok megfogalmazására képes, amilyenre más aligha. Csak a Hatvány Lajoshoz és Babitshoz írott leveleket olvassuk el egymás után. A szeretet és a ragaszkodás is bizonyos érdeken nyugszik, de mit kezdjen vele az a fél, akivel szemben nem érdekelt a másik. József Attila ezt többször átélte, főleg női kapcsolatokban. De hihetjük-e, hogy ugyanez férfiak, az idősebb mecénás és a fiatalabb költő viszonyára is jellemző lehet? „Szégyen ide és oda — nem találok sehogy sem formáját és fölmutatható erejét ragaszkodásomnak, hiszen irtózom a páthosztól és úgynevezett nyílt kedélyem dacára rejtezett szívű volnék s csak akkor mutakozom

meg eb ura fakó módján, ha már testem nem bírja tovább mennyekkel táplált bal-szerencsémét". (1929. dec. 4.)

E levelezéskötet megjelenése több mint életrajzi-irodalomtörténeti adalék, József Attila lélektani rejtélyének, irodalmi szerepének megértéséhez is nélkülözhetetlen. Azt csak sajnálhatjuk, hogy „válogatott”, tehát még nem teljes, hiszen nagyon sok levél lappang még. Jó néhányról a sajtó alá rendező Fehér Erzsébetnek már tudomása van. Ezek közül csupán a meglevő Hertha Böhm-levelek kihagyását fájlaljuk. (Akadémiai Kiadó, 1976.)

BOKOR LÁSZLÓ

Fodor Ilona: Szembesítés

ILLYÉS GYULA ÉLETÚTJA PÁRIZSIG

Reprezentatív kiállítású könyv, a vállalkozás tartalmilag is nagyigényű. Ez utóbbi már önmagában is érdem, de még inkább dicsérendő annak ismeretében, hogy Illyés Gyula életművéhez viszonyítva mennyire szegényes a róla szóló szintetizáló jellegű szakirodalom. Fodor Ilona tiszteletre méltó bátorsággal vág neki a nagy feladatnak, jórészt nem is alaptalanul. Megvan hozzá nála a tárgy szeretete, az előkészület alaposága, az új adatok felderítésének és összegyűjtésének, a szó szoros értelmében vett utánajárásnak szorgalma és szenvedélye; tudatában van a sajátos megközelítésmódjából adódó nehézségeknek is, a maga számára előzetesen tisztázni igyekezett az ide tartozó elméleti alapkérdéseket. Hogy mindezek után az eredmény miért lett csak félsiker, annak okairól majd később szólnunk.

Fodor Ilona célja az, hogy Illyés Gyula életútját Párizsig végigkövetve ne csupán egysíkú, primer életrajzot adjon, hanem az élettényeket mindjárt szembesítse a nekik megfelelő művészeti tényekkel, irodalmi művé alakított, műalkotásbeli másletükkel, s ebből az összehasonlításból mind Illyés életrajzára, mind alkotás-módjára, mind magukra a művekre nézve a kellő következtetéseket levonja. Saját módszerét így jellemzi: „...a dolgozat írója olykor a dokumentumokból következtet a képalkotás mechanizmusára, máskor, a művekben egymásnak néha ellentmondó életrajzi adatok zavarba ejtő ellentmondása miatt — az alkotáslélektan törvényeiből vonja el a lélek és az élet törvényszerűségeit.” Jól látja, hogy ezt a módszert eleve nem szabad sémaszerűen alkalmazni, mert másmilyen erők szervezik művészi rendszerbe például a *Puszták népének* biográfiai elemeit, mint a *Kora tavaszét*; míg az előbbiben „az élet- és lélekrajz elsősorban a szociográfiának alárendelt *költői igazság*”, addig az utóbbiban „a szociográfia inkább a kamasz lélek rajzának, mintsem a történelmi eseményeknek alárendelt.” Mindent egybevetve, Fodor Ilona teljesen tisztában van azzal, hogy a két szféra közt nagyon dialektikus a kapcsolat, hogy „a lélek- és életrajz nem szükségszerűen »rímelnek« egymással. A lélek — ezt is Illyés mondja — nem úgy járja útjait, mint a zseb-órák...”

Ezen az elvi alapon s ezzel a módszerrel Fodor Ilona sok értékes részeredményre jut. Az életút adott szakaszának vizsgálatakor a „helyszíni szemle” során Illyés művészetének a tájhoz való kötődéséről, a gyermeket nevelő iskolák s az ott dolgozó tanárok szelleméről, Illyésre tett hatásokról, a szülői házban és a nagyszülőknél levő sajátos atmoszféráról sok új adatot s ráadásul érzékletesen megrajzolt képet kapunk; a középiskolás Illyést Pesten érő és kisebb vagy nagyobb